

WŁADYSŁAW CHOJNACKI
Warszawa

STAN I POTRZEBY W ZAKRESIE DOKUMENTACJI HISTORII RUCHÓW EMIGRACYJNYCH I POLONII ZAGRANICZNEJ

W 1975 r. zainicjowany został przez Instytut Badań Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego badawczy temat: *Przemiany społeczno-kulturalne Polonii po II wojnie światowej*, stanowiący część I planu koordynującego problemu resortowego nr III/10 w dziedzinie: nauki społeczne i humanistyczne. Jednym z zadań tego tematu jest opracowanie zasad gromadzenia i publikacji źródeł do historii ruchów emigracyjnych i zbiorowości wytworzonych przez te ruchy, a także ochrony poloników w świecie. W częściowej realizacji tego zadania uczestniczą Biblioteka Narodowa i Pracownia Bibliografii Instytutu Historii PAN.

Biblioteka Narodowa włączając się do tego tematu wystąpiła z inicjatywą opracowania i wydania przewodnika-informatora o zasobach archiwalnych i bibliotecznych oraz bibliografiach obejmujących materiały wychodźcze i polonijne. Postanowiono przeprowadzić w tym zakresie bardziej szczegółowe badania niż wymaga tego sama publikacja. Opracowaniem źródeł archiwalnych znajdujących się w kraju zajął się dr Bogdan Kroll, kustosz Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Natomiast materiały przechowywane w bibliotekach — tak rękopiśmienne, jak drukowane — opracowuje dr Andrzej Kłossowski z Instytutu Bibliograficznego Biblioteki Narodowej, a zasoby prasy polonijnej omówi dr hab. Andrzej Paczkowski także z Biblioteki Narodowej.

Podstawą dla informatora będzie więc szczegółowa inwentaryzacja źródeł archiwalnych i bibliotecznych, do której wytyczne opracował dr Kroll. Zasięg chronologiczny obejmuje lata 1870 - 1976, a terytorialny dla okresu sprzed 1918 r. — ziemie położone na wschodzie i zachodzie poza granicami Polski z 1772 r., w latach 1918 - 1945 — ziemie położone poza granicami II Rzeczypospolitej, a dla okresu po 1945 r. — poza granicami Polski Ludowej.

Rejestrację prowadzi się dość szczegółowo na specjalnie opracowanych w tym celu kartach, przy czym karta dokumentacyjna odpowiada jednej jednostce inwentarzowej, względnie serii jednorodnych tematycznie materiałów archiwalnych. Karta taka zawiera jednaście pól, w których znajdują się m. in. następujące informacje: kraj Polonii oraz ewentualnie

także region lub miejscowość, o ile materiały ich wyłącznie dotyczą (jeśli materiały danej jednostki dotyczą spraw ogólnych Polonii zagranicznej w polu tym mieści się wyraz „ogólne”); nazwa i adres archiwum czy biblioteki; nazwa zespołu, grupy zespołów czy zbiorów bibliotecznych; sygnatura; liczba kart lub stron dokumentów znajdujących się w jednostce; daty krańcowe okresu danej jednostki z dokładnością do jednego roku; cyfrowe symbole haseł z opracowanego przez dra Krolla hasłownika rzeczowego i inne.

Hasłownik został opracowany w układzie dziesiętnym, aby można było w trakcie rejestracji dodawać nowe hasła. Obejmuje on dwa główne tematy: *Emigracja Polaków z ziem polskich* i *Polonia zagraniczna w świecie*. W pierwszym temacie mieszczą się zagadnienia emigracji zarobkowej, stałej, sezonowej oraz politycznej, a następnie polityka emigracyjna, urzędy, organizacje i przedsiębiorstwa emigracyjne oraz reemigracja. Drugi temat jest bardzo obszernie rozbudowany i obejmuje obok zagadnień ogólnych, m. in. liczebność i strukturę Polonii, skupiska polskie w poszczególnych krajach, organizacje, szkolnictwo, prasę, wyznania, kontakty z krajem i działanie na rzecz kraju za granicą, asymilację itp. Rejestracja materiałów archiwalnych i bibliotecznych ma objąć w swym założeniu zbiory krajowe, a zakończenie jej przewiduje się w 1980 r.

Akcją inwentaryzacyjną winno się objąć również archiwa i biblioteki zagraniczne, a ponadto w kraju archiwa znajdujące się w gestii Kościoła Katolickiego, przede wszystkim tzw. archiwum ks. kardynała Hlonda w Poznaniu, archiwa ks. ks. Misjonarzy na Stradomiu w Krakowie i ks. ks. Werbistów w Pieniężnie, poszczególne archiwa diecezjalne, np. w Krakowie, Przemyślu, Sandomierzu i Tarnowie, archiwum „Naszej Przeszłości”, w którym ks. dr Alfons Schletz zgromadził cenne archiwalia dotyczące Polonii brazylijskiej i amerykańskiej itp.

Na marginesie tej wielkiej, zaplanowanej na pięć lat pracy dokumentacyjnej warto wspomnieć, że Zakład Badań nad Polonią Zagraniczną PAN w Poznaniu prowadzi od dwóch lat podobną, tylko na mniejszą skalę, pracę w postaci kartoteki archiwów i zespołów archiwalnych posiadających materiały dotyczące wychodźstwa i Polonii zagranicznej. Każdy pracownik Zakładu korzystający z archiwów jest zobowiązany wypełnić specjalnie wydrukowaną kartę odnośnie do nazw archiwów i zespołów oraz zawartości i objętości tych ostatnich.

W Polsce od czterdziestu lat stosuje się tylko jeden rodzaj gromadzenia źródeł z zakresu emigracji — konkursy na pamiętniki emigrantów i częściowe publikowanie drukiem ich plonu. Pierwszy konkurs na pamiętniki emigrantów został ogłoszony wiosną 1936 r. przez Instytut Gospodarstwa Społecznego w Warszawie, placówkę bardzo dobrze wyspe-

³ Przegląd Zachodni nr 5 - 6/77

cializowaną w takiej pracy. W okresie jednorocznym wpłynęło 212 pamiętników, z których nagrodzono dwadzieścia i po przeprowadzeniu selekcji oraz zbyt daleko idących — moim zdaniem — prac redakcyjnych, zaczęto publikować je w grupach terytorialnych. Na początku 1939 r. ukazały się od razu dwa tomy pamiętników emigrantów: *Francja*¹ zawierająca 37 i *Ameryka Południowa*² — 27 wspomnień. Jesienią tegoż roku miał ukazać się kolejny tom: *Kanada*, zawierający 16 pamiętników, lecz przeszkodził temu wybuch wojny. Cały nie zbroszurowany nakład tego tomu, bez końcowych nie wydrukowanych jeszcze arkuszy, spłonął w czasie oblężenia Warszawy z wyjątkiem jednego egzemplarza. Natomiast szczęśliwie ocalały rękopisy pamiętników nadesłanych z Kanady i Stanów Zjednoczonych, więc w 1967 r. powstał komitet redakcyjny w celu ich wydania. Zgodnie z pierwotnym ustaleniem zachowanego egzemplarza pamiętników z Kanady przygotowano do druku szesnaście pamiętników, a z dalszych siedemnastu sporządzono regesty i tom ten opublikowano w 1971 r.³ Następnie przygotowano kolejne dwa tomy pamiętników ze Stanów Zjednoczonych, które obecnie są w druku⁴.

Po ostatniej wojnie ogłoszono w krótkich odstępach czasu aż cztery konkursy na pamiętniki i wspomnienia emigrantów. Pierwszy w marcu 1957 r. został rozpisany przez redakcję tygodnika „7 Dni w Polsce”, a wpłynęły nań ogółem 104 prace z trzynastu krajów w ustalonym terminie i kilkanaście — później. Nagrodzono siedemnaście pamiętników, a dwanaście dalszych wyróżniono. W 1960 r. opublikowano 18 spośród nich w całości lub we fragmentach⁵. Drugi konkurs ogłosiło to samo pismo w 1960 r. pod hasłem: *Walka Polonii zagranicznej o polskość młodego pokolenia*. W sędziach konkursowych uczestniczyli m. in. profesorowie Stanisław Nowakowski i Jan Szczepański. Brak jest dotąd bliższych informacji na temat wyników i losów nadesłanych prac.

Następny z kolei konkurs na pamiętniki emigrantów został ogłoszony także w 1960 r. przez Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia” z okazji zbliżającego się Milenium. Mimo że zamknięto go dopiero

¹ *Pamiętniki emigrantów. Francja*. Nr 1-37. Warszawa 1939, Instytut Gospodarstwa Społecznego, XXIX ss., nlb. 3; 702, nlb. 6.

² *Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa*. Nr 1-27. Warszawa 1939, Instytut Gospodarstwa Społecznego, XXV ss., nlb. 3; 488, nlb. 4.

³ *Pamiętniki emigrantów. Kanada*. Nr 1-16. Warszawa 1971, Instytut Gospodarstwa Społecznego — „Książka i Wiedza”, 498 ss.

⁴ *Pamiętniki emigrantów. Stany Zjednoczone*. Tom I. Nr 1-27. Tom II. Nr 28-51. Warszawa 1977, Instytut Gospodarstwa Społecznego — „Książka i Wiedza”, 615 ss., mapa 1; 632 ilustr.

⁵ *Pamiętniki emigrantów 1878-1958*. Warszawa 1960, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, 924 ss., nlb. 3.

w styczniu 1963 r. (w poprzednich konkursach najdłuższy termin nadsyłania prac nie przekraczał jednego roku), wpłynęło tylko 38 prac z trzy-nastu krajów, z tego 31 od „starych” emigrantów, sześć od uchodźców z okresu II wojny światowej i jedna powojenna. Sąd konkursowy, na którego czele stał prof. dr Remigiusz Bierzanek, przewodniczący Komisji Polonii Zagranicznej PAN, nagroził sześć, a wyróżnił dziesięć z nadesła-nych prac, z których zaledwie jedenaście ogłoszono z dużymi skrótami drukiem w 1965 r.⁶

Wreszcie Komisja Badań nad Pamiętnikarstwem PAN, Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia” i Towarzystwo Przyjaciół Pa-miętnikarstwa rozpięły w lipcu 1969 r. konkurs na pamiętniki pod ha-słem: *Rola Polaków i osób polskiego pochodzenia w życiu, gospodarce i kulturze kraju zamieszkania*. Wpłynęło nań aż 250 pamiętników o łącz-nej objętości 40 tys. stron maszynopisu. Najwięcej, bo 60 wspomnień, na-desłano ze Stanów Zjednoczonych oraz kilkadziesiąt napisanych przez re-emigrantów z tego kraju. Kolejno reprezentowane są: Francja, Czechosło-wacja, Kanada, Brazylia i kilkanaście innych krajów. Organizatorzy kon-kursu zamierzają stopniowo opublikować najcenniejsze z prac w wielo-tomowej serii książkowej w Wydawnictwie „Interpress”.

Ze wszystkich powojennych konkursów wpłynęły do Centrum Pa-miętnikarstwa Polskiego: 104 prace z konkursu ogłoszonego w 1957 r. oraz 250 z ostatniego ogłoszonego w 1969 r. Poza nimi znajduje się tam tylko parę pamiętników indywidualnych. W Centrum tym należałoby utworzyć również centralny katalog nie publikowanych, bądź ogłoszonych we fragmentach, pamiętników emigrantów przechowywanych w biblio-tekach i archiwach tak krajowych, jak i zagranicznych. Pamiętniki takie znajdują się np. w Bibliotece Narodowej, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, w Archiwum Akt Nowych, w Towarzy-stwie Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”, a także w Bibliotece Kanadyjsko-Polskiego Instytutu Badawczego w Toronto, Bibliotece Pol-skiej w Paryżu, Muzeum Polonii w Chicago, Archiwum ks. ks. Misjonarzy w Kurytybie i zapewne także w innych bibliotekach i archiwach.

W okresie powojennym ogłoszono również w środowiskach polonij-nych — w Stanach Zjednoczonych z inicjatywy „Głosu Ludowego”, a w Australii — towarzystwa „Strzecha” — konkursy na pamiętniki imigrant-ów polskich. Brak jest bliższych informacji o wynikach i miejscu prze-chowywania nadesłanych pamiętników. Posiadamy jedynie nieco danych na temat pamiętnikarskich konkursów inicjowanych na terenie Kanady.

⁶ *Pamiętniki emigrantów*. Wybór i przedmowa K. Koźniewski. Warszawa 1965, Wydawnictwo „Polonia”, 325 ss., nlb. 2. — Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną.

Pierwszy z nich został ogłoszony na łamach „Związkowca” w 1957 r. pod hasłem: *Jak urządziłem się w Kanadzie?* Wszystkie nadesłane wspomnienia zostały przekazane do Archiwum Państwowego w Ottawie, a tylko niektóre drukowano w „Związkowcu” w całości i w wyjątkach. W dziesięć lat później to samo pismo ogłosiło konkurs na wspomnienia emigrantów przybyłych do Kanady po 1956 r., lecz rezultat był nikły, nadesłano bowiem zaledwie piętnaście pamiętników o miernej wartości. Wreszcie w grudniu 1971 r. Kanadyjsko-Polski Instytut Badawczy ogłosił konkurs na pamiętniki wyznaczając nagrody o łącznej sumie 1 100 dolarów. Nadesłano 55 pamiętników w większości wartościowych, z których część zakwalifikowano w całości do druku. W 1975 r. ukazał się tom 1 *Pamiętników imigrantów polskich w Kanadzie*⁷, przygotowany do druku i opatrzonego wstępem przez redaktora Benedykta Heydenkorna, zawierający pięć pamiętników przedrukowanych w całości ściśle według zapisu oryginalnego. Niektóre pamiętniki z tego konkursu publikuje się stale na łamach „Związkowca”.

W przeciwieństwie do emigrantów politycznych, którzy pisali w XIX w. liczne pamiętniki, wychodźcy za chlebem bardzo rzadko chwyтали za pióro (a częściej za ołówek), aby z potrzeby serca przelać na papier swoje wspomnienia. Około 1906 r. powstał w Stanach Zjednoczonych nadzwyczaj ciekawy pamiętnik Macieja Wojdy, skreślony częściowo piórem, a częściowo ołówkiem na blisko 800 stronach. Był on przechowywany w dzisiejszym Muzeum Polonii w Chicago, ale po śmierci kustosza Mieczysława Haimana (1949) wypożyczono go i nie zwrócono. Znane są tylko drobne fragmenty z tego pamiętnika przedrukowane w „Sodalisie”, wydawanym w Orchard Lake. Taki sam los spotkał rękopis wspomnień Jakuba Rożana, ale przynajmniej sporą ich część przedrukował „Polak w Ameryce”. Jedyne kompletny pamiętnik imigranta Władysława Wiśniewskiego, napisany w czasie I wojny światowej na prośbę Williama Thomasa i Floriana Znanickiego, został przez nich opublikowany w tłumaczeniu angielskim jako osobny trzeci tom dzieła: *The Polish Peasant in Europe and America*. W tym samym czasie powstał najbardziej znany, bo ogłoszony w Polsce, pamiętnik ks. Wacława Kruszki⁸, pierwszego historyka czy raczej kronikarza Polonii w Ameryce.

⁷ *Pamiętniki imigrantów polskich w Kanadzie. Wybór pamiętników nadesłanych na konkurs Kanadyjsko-Polskiego Instytutu Badawczego w 1972 r.* Do druku przygotował i wstępem zaopatrzył B. Heydenkorn. Toronto, Canada 1975, Drukiem *Polish Alliance Press Limited*, 272 ss. — Kongres Polonii Kanadyjskiej. Kanadyjsko-Polski Instytut Badawczy. Prace 10.

⁸ W. Kruszka, *Siedm siedmiolceci, czyli pół wieku życia. Pamiętnik i przyczynek do historii polskiej w Ameryce*. T. 1-2. Poznań-Milwaukee 1924. Nakładem autora. Czcionkami drukarni św. Wojciecha w Poznaniu, nlb. 4 ss.; 818+nlb. 4; 812.

Okolo 1956 r. dr Stefan Włoszczewski namówił w Detroit do napisania, a właściwie podyktowania swych wspomnień: samouka — wynalazcę Aleksandra Borzyna, działacza samorządowego Wincentego Sadłowski, masażystę Aleksandra Kleczyńskiego, b. robotnicę Genowefę Gierałtowską i przemysłowca Przyjemskiego⁹. Pierwsze cztery wspomnienia zostały opublikowane w odcinkach równocześnie przez dziennik „Nowy Świat” i tygodnik „Gwiazda” w 1957 i 1958 r.

Jeśli pamiętnikarstwo emigracyjne jest już u nas dostatecznie spopularyzowane, to o epistolografii prawie się nie wie, ani się nie zabiega o nią choćby dla celów dokumentacyjnych. Jest to tym bardziej przykre, ponieważ istnieje w naszej, a zarazem światowej nauce, tak klasyczne już dzieło, jakim jest *Chłop polski w Europie i Ameryce* Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego. W dziele tym opublikowano 763 listy pisane przez chłopów z Polski do krewnych w Stanach Zjednoczonych, zgrupowane w korespondencji poszczególnych rodzin. Znaniecki wydzielił je ze zbioru liczącego około 1 500 listów¹⁰, które zebrał w latach 1914-1920. Pięciotomowe dzieło obu autorów ukazało się w języku angielskim w latach 1918-1920 w Stanach Zjednoczonych¹¹ i było tam wznawiane w wersji dwutomowej w 1927, 1958 i 1974 r. W 1968 r. ukazał się przekład tego dzieła w języku włoskim¹², a w 1976 r. również w języku polskim¹³ pod redakcją i w częściowym tłumaczeniu prof. dra Stanisława Helsztyńskiego. Niestety, trzeba było te pierwotnie po polsku pisane listy tłumaczyć z języka angielskiego na polski, gdyż nie udało się dotąd odzyskać ich oryginałów.

Drugą publikacją epistolograficzną są opublikowane w 1973 r. *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890-1891* w opracowaniu prof. dra Witolda Kuli, jego żony i syna Marcina¹⁴. Jest to zaledwie

⁹ S. Włoszczewski, *Na przelomie dwóch epok*. Warszawa 1974, ss. 356-359; tenże, *Życiorys polskiego konstruktora — wynalazcy z USA [i] A. Borzyna, Mój życiorys*. (Fragmenty). „Więś Współczesna” nr 8/1967, ss. 82-95.

¹⁰ Cyfra 15 tys. listów podana w tym dziele jest zapewne błędem drukarskim.

¹¹ W. I. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an Immigrant Group*. T. 1-5. Chicago — Boston 1918-1920, The University of Chicago Press — Richard G. Badger, XI ss., nlb. 1; 526+VI, 589+nlb. 2; 418+XV, nlb. 1; 337+XXI, nlb. 1; 345.

¹² *Il contadino Polacco in Europa e in America*. Introduzione di Luziano Gallino. T. 1-2. Milano 1968, Edizioni di Comunita XXXV ss., nlb. 1; 874.

¹³ *Chłop polski w Europie i Ameryce*. Uwagi wstępne: J. Chałasiński, J. Szczepański. T. 1-5. Warszawa 1976, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 385 ss.; 399, nlb. 2; 216, nlb. 1; 203, nlb. 2; 320, nlb. 1.

¹⁴ *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890-1891*. Do druku podali, wstępem opatrzyli W. Kula, N. Assorodobraj-Kula, M. Kula. Warszawa 1973, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 591 ss., nlb. 1.

drobna część z przeszło dwóch tysięcy listów przechwyconych przez carską cenzurę i przechowywanych niegdyś w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie przy ul. Jezuickiej, gdzie z wyjątkiem tych ocalałych trzystu, reszta spłonęła w czasie powstania warszawskiego. Prof. Kula opublikował łącznie 367 listów przeważnie z oryginałów i tylko częściowo ze zrobionych w czasie okupacji odpisów. Publikacja ta jest opatrzona bardzo wnikliwym komentarzem i zawiera obszerny wstęp historyczno-socjologiczny.

Wymienione wyżej listy emigrantów nie dotarły do adresatów i opublikowane teraz spełniają już tylko funkcję źródła historycznego. W okresie pierwszych dwudziestu lat od chwili rozpoczęcia się tzw. „gorączki brazylijskiej” wpłynęło tysiące listów, pisanych przez zrozpaczonych wychodźców do konsulatów, urzędów i organizacji mających się nimi opiekować. W 1912 r. jedna z takich organizacji opublikowała w osobnej broszurce pełne teksty ośmiu listów z poprzedniego roku do niej przysłanych¹⁵. Miały one służyć czytelnikom ku przestrodze przed zbyt pochopnym wyjazdem na drugą półkulę.

Warto jeszcze teraz przeprowadzić w archiwach polskich wnikliwą kwerendę listów, tak jak to czynią naukowcy na Śląsku, gdzie w aktach prezydium rejencji opolskiej znalazły się cztery listy rodziny Moczygembów z 1855 r.¹⁶ A może wśród rodzin wsi małopolskich, skąd rekrutowały się setki tysięcy wychodźców do Ameryki, przechowały się ich listy pisane do rodziny?

Z okresu I wojny światowej pochodzą listy ochotników do tzw. armii gen. Józefa Hallera w liczbie około 10 tys., pisane w Stanach Zjednoczonych, które szczęśliwym trafem zachowały się w archiwum Wacława Gąsiorowskiego. Obecnie archiwum to znajduje się w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu, gdzie zakończono jego porządkowanie i sporządza się inwentarz. Listy te są niezwykle ciekawe, gdyż przynoszą dużo wiadomości o życiu samych emigrantów i są dokumentem ich uczuć patriotycznych do Polski.

¹⁵ *Listy z Brazylii*. Warszawa 1912. Wydane przez Towarzystwo Opieki nad Wychodźcami, 26 ss.

¹⁶ A. Brożek, H. Borek, *Pierwsi Ślązacy w Ameryce. Listy z Teksasu do Płużnicy z roku 1855*. Opole 1967, Instytut Śląski w Opolu, 22 ss., tabl. 6; *Jeszcze jeden list z Teksasu do Płużnicy z 1855 r.* Opole 1972, Instytut Śląski w Opolu, 32 ss., tabl. 7. — Przedruk w: A. Brożek, *Ślązacy w Teksasie. Relacje o najstarszych osadach polskich w Ameryce*. Warszawa-Wrocław 1972, ss. 81-86. Tamże na ss. 94-99 przedrukowano listy pisane w 1870 r. z osady Panna Maria, Teksas do redakcji „Zwiastuna Górnośląskiego”. Interesujące są również: *Listy Jana i Józefa Gawlika z Teksasu do rodziny*. Opracowali R. Sulima, K. Kosz i A. Loch. „Regiony” nr 3/1976, ss. 5-32.

Największy zbiór listów pisanych przez rodaków niemal ze wszystkich krajów świata w okresie ostatnich 32 lat przechowuje z dużą pieczołowitością Naczelna Redakcja Audycji dla Polonii i Polaków Zagranicą Polskiego Radia w Warszawie. Wpływa ich tam przeciętnie 8 tys. rocznie od stałych korespondentów, których aktualna kartoteka liczy ok. 35 tys. nazwisk, a specjalne archiwum zawiera ogółem co najmniej 200 tys. listów. Nie jest to bynajmniej tylko korespondencja w sprawie nadawania życzeń dla członków rodzin w kraju, ale bardzo często listy zawierają informacje o życiu i pracy emigrantów, a nawet sprawozdania z działalności polskich organizacji. Są one udostępniane pracownikom naukowym do badań socjologicznych i filologicznych.

Podobny zbiór korespondencji polonijnej, składający się z około 100 tys. listów, posiada Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia” w Warszawie. Liczy ono przeszło 25 tys. korespondentów i każdy z nich posiada własną teczkę. Korespondencja z 9 807 osobami i instytucjami za lata 1955 - 1963 przechowywana jest w archiwum, a w kancelarii znajduje się dalsze 14 tys. teczek.

Natomiast w Seminarium Polskim w Orchard Lake, Michigan przechowuje się zbiór liczący około tysiąca listów pisanych przez członków rodzin z Polski, które zostały zebrane przez księży i miejscową prasę.

Zupełnie zaniedbana jest u nas sprawa publikacji materiałów źródłowych odnoszących się do samego wychodźstwa z kraju i Polonii zagranicznej. W archiwach krajowych znajdują się akta z okresu zaborów od połowy XIX w. dotyczące wychodźstwa, z których warto przedrukować materiały źródłowe dotyczące werbunku i propagandy wychodźczej, transportu emigrantów, ustawodawstwa migracyjnego, organizacji emigracyjnych, opieki nad emigrantami itp. Dla okresu międzywojennego wiele bardzo różnorodnych materiałów, dotyczących również sytuacji i działalności Polaków w krajach ich osiedlenia, znajduje się w Archiwum Akt Nowych, m. in. w aktach Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Światowego Związku Polaków z Zagranicy. Należałoby wstępnie przedyskutować, jakie materiały winno się publikować w pierwszej kolejności w periodykach o tematyce polonijnej czy ogólnohistorycznej, a w przyszłości utworzyć specjalny periodyk czy serię wydawniczą poświęconą wyłącznie publikacji tych źródeł. Gorzej przedstawia się sprawa źródeł z archiwów zagranicznych, o których nie mamy prawie żadnego rozeznania z wyjątkiem znajdujących się w obu państwach niemieckich. Z tych ostatnich nadają się do opublikowania przede wszystkim materiały powstałe w ramach nadzoru policyjnego, odnoszące się do liczby, charakteru i życia kulturalnego emigracji polskiej, roczne sprawozdania ogólne o ruchu polskim oraz ciekawsze akta procesów przeciwko Polakom i polskim organizacjom. Niestety nie ma wśród nich materiałów instytucji policyjnych,

które w 1936 r. zostały przez *Gestapo* zgromadzone w Berlinie i później ich los nie jest znany.

Projektowany przez Bibliotekę Narodową przewodnik-informator ma zawierać również szczegółową bibliografię bibliografii wychodźstwa polskiego i Polonii zagranicznej oraz drukowanych bibliografii i katalogów poloników zagranicznych. Zajmuję się rejestrowaniem tych materiałów od szeregu lat i ważniejsze bibliografie oraz katalogi omówiłem już w „Problemach Polonii Zagranicznej”¹⁷ oraz w artykule pt. *Dokumentacja bibliograficzna Polonii zagranicznej w latach 1961 - 1975*¹⁸. Natomiast mieszkający w Kalifornii Jan Kowalik opublikował za granicą bibliografię polskich bibliografii wydanych poza Polską po 1939 r.¹⁹ Osobno omówiłem dość szczegółowo problemy bibliografii Polonii amerykańskiej w referacie wygłoszonym na sesji naukowej w 1973 r.²⁰ Uzupełniony tekst tego referatu ukaże się w tomie II studiów *Ameryka Północna* w 1978 r., a w wersji angielskiej w „Polish American Studies” za rok 1978.

Moje podsumowania dotychczasowych osiągnięć w zakresie dokumentacji bibliograficznej wypadły wysoce niezadowolająco. Nadal nie mamy retrospektywnej bibliografii wychodźstwa i Polonii zagranicznej po 1865 r., ani bieżącej bibliografii tego zagadnienia²¹. Wprawdzie rozpoczęto już prace nad bibliografią wychodźstwa i Polonii zagranicznej pod moim kierunkiem w Pracowni Bibliografii Instytutu Historii PAN, ale jest ona ograniczona chronologicznie do okresu lat 1865 - 1918. Pierwotnie planowano opracowanie jej aż do 1975 r., lecz względy natury finansowej stały temu na przeszkodzie. Na ukończeniu jest *Bibliografia dziejów skupisk polonijnych Ameryki Południowej i Północnej* wykonana w Instytucie Badań Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Liczy ona około 7 tys. pozycji i zawiera opisy druków zwartych, zaczerpniętych głównie z bibliografii i katalogów, oraz opisy z autopsji artykułów z czasopism naukowych poświęconych wychodźstwu.

¹⁷ Wł. Chojnacki, *Stan i potrzeby bibliografii Polonii zagranicznej. (Szkic bibliograficzny)*. „Problemy Polonii Zagranicznej”, t. 2, 1961/1962, ss. 7 - 37.

¹⁸ Wł. Chojnacki, *Dokumentacja bibliograficzna Polonii zagranicznej w latach 1961 - 1975. (Szkic bibliograficzny)*. „Przegląd Zachodni” nr 5/6, 1975 ss. 11 - 39.

¹⁹ J. Kowalik, *Bibliografia bibliografii (emigracji powrześniowej)*. W: *Literatura polska na Obczyźnie 1940 - 1960*. T. 2. Londyn 1965, ss. 645 - 680.

²⁰ Wł. Chojnacki, *Bibliografia Polonii amerykańskiej. Stan badań i potrzeby*. W: *Historia i współczesność USA. Sesja naukowa 28 i 29 maja 1973 r.* Warszawa 1973, Instytut Historii PAN, 29 ss., powiel.

²¹ Nie jest nią bynajmniej fragment podręcznika pt. *Historia Polonii zagranicznej* zamieszczany począwszy od 1973 r. w bieżącej *Bibliografii historii polskiej*. Ostatnio opracowano taką bibliografię bieżącą za rok 1976 w Zakładzie Badań nad Polonią Zagraniczną PAN w Poznaniu, wyłącznie obejmującą publikacje krajowe, przeznaczoną do wewnętrznego biuletynu.

Nie podjęto dotąd żadnych prac nad nowym wydaniem *Bibliografii czasopism polskich za granicą do 1939 r.* Jest to konieczne, gdyż *Bibliografia* Stanisława Zielińskiego²² jest niekompletna i przestarzała. Niestety, Pracownia Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego Instytutu Badań Literackich PAN nie zajmuje się w zasadzie rejestracją czasopism polskich wydawanych za granicą i tylko wyjątkowo w opracowanej tam *Bibliografii czasopism polskich za lata 1865 - 1918*, liczącej przeszło 6 500 tytułów, uwzględniono gazety i periodyki ukazujące się na całym terytorium państw zaborczych. Jedynie za okres 1939 - 1973 posiadamy cenną *Bibliografię* Jana Kowalika²³, która ukazała się niedawno w języku angielskim, a dla Stanów Zjednoczonych — bibliografię czasopism i kalendarzy Jana Wepsiecia²⁴. Obie bibliografie są zarazem centralnym katalogiem tych periodyków.

Biblioteka Narodowa planowała również opracowanie centralnego katalogu czasopism polskich wydanych za granicą, znajdujących się w bibliotekach, archiwach i muzeach krajowych oraz ważniejszych bibliotekach polonijnych. Musiano jednak zrezygnować z tego zamiaru ze względów finansowych. Pracę taką podjęto w Zakładzie Badań nad Polonią Zagraniczną PAN w Poznaniu i na użytek własny zestawiono na razie kartotekę czasopism polonijnych przechowywanych w większych bibliotekach poznańskich i warszawskich.

Zakład Czasopism Biblioteki Narodowej posiada m. in. następujące kartoteki robocze: kartotekę czasopism polonijnych znajdujących się w zbiorach Biblioteki Narodowej, zawierającą blisko 2 500 tytułów, kartotekę uzupełnień do *Bibliografii czasopism* S. Zielińskiego i *Indeks geograficzny czasopism — poloników zagranicznych*. Natomiast pracownia bibliografii polskiej 1901 - 1939 posiada siedem szuflad opisów roboczej kartoteki czasopism — poloników zagranicznych. Mogą one stać się punktem wyjścia do podjęcia prac nad bibliografią czasopism polskich za granicą do 1939 r.

Zakład Mikrofilmów Biblioteki Narodowej prowadzi od kilku lat akcję mikrofilmowania polskiej prasy krajowej i zagranicznej. Z tej ostatniej zmikrofilmowano dotąd przeszło sto kompletnych tytułów czasopism polskich wydanych za granicą, przeważnie przez Wielką Emigrację, a kilkadziesiąt na terenie USA, Westfalii i Nadrenii oraz Danii. W przyszłości

²² S. Zieliński, *Bibliografia czasopism polskich zagranicą 1830 - 1934*. Warszawa 1935, Światowy Związek Polaków z Zagranicy, 308 ss., nlb. 3, mapa 1.

²³ J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 r.* T. 1 - 4, Lublin 1976, Katolicki Uniwersytet Lubelski, VIII ss.; 299, nlb. 1, tabl. 17; 245, tabl. 9; 264, nlb. 1, tabl. 8; 224, nlb. 1, tabl. 6.

²⁴ J. Wepsiec, *Polish American Serial Publications 1842 - 1966. An annotated Bibliography*. Chicago 1968, 191 ss.

akcją tą mają być objęte w szerszym zakresie biblioteki krajowe i zagraniczne. Podobną działalność prowadzi Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu, która dotąd zmikrofilmowała bądź wykonała odbitki kseroksove blisko pięćdziesięciu czasopism polonijnych.

Akcją zmikrofilmowania zajmują się również ośrodki zagraniczne. Kanadyjsko-Polski Instytut Badawczy w Toronto sporządził przed kilku laty mikrofilm wszystkich dostępnych czasopism polskich wychodzących w Kanadzie w okresie sześćdziesięciu lat. Zbliżony charakter miało zmikrofilmowanie 25 czasopism polonijnych w Stanach Zjednoczonych z inicjatywy *Immigration History Research Center* przy Uniwersytecie Minnesota w Minneapolis. Fundusze na ten cel dostarczyli: Fundacja im. Alfreda Jurzykowskiego w Nowym Jorku, Fundacja Kościuszkowska w Nowym Jorku i Polski Instytut Sztuki i Nauki w Ameryce²⁵.

²⁵ *The Polish Microfilm Project*. „Spectrum” nr 1/1975, s. 4.